

הרב אהוד אחיטוב

חיוב הפרשת תרו"מ במאכלים הנאכלים על ידי הדחק

ראשי פרקים

הקדמה

- א. מיני מאכל הראויים על ידי הדחק
 1. סאה איזוב וקורנית
 2. ספיחי סטיס וקוצה
 3. כרשינים
 4. תלתן
- ב. טעם החילוק בין הסוגים השונים
- ג. המחלקים כרשינים לשאר המינים הנאכלים על ידי הדחק
- ד. ההשוואה בין טומאת אוכלין לחיוב תרו"מ
- ה. הטעם לפטור הבקיא מתרו"מ
- ו. הטעם לחיוב תלתן בתרו"מ
- ז. המשוים כרשינים לשאר המינים הנאכלים על ידי הדחק
- ח. חיוב כרשינים בתרו"מ - דאורייתא או דרבנן
- ט. חיוב מאכל דחק - דאורייתא או דרבנן
- י. הפרשת תרו"מ מהקליפות והעלים על הפרי
- יא. דין הגבעול התחתון של הברוקולי

הקדמה

המשווקים מקבלים מהחקלאים את צמח הברוקולי רק בחלקו העליון הכולל את הפרחים בתוספת גבעול באורך 20-30 ס"מ. הנימוק לכך הוא שחלקו העליון יותר אכיל מחלקו התחתון. מבדיקות שנעשו התברר שאכן החלק העליון ראוי להיאכל אפילו כירק חי, אף שלמעשה גם החלק התחתון של הגבעול ראוי לאכילה לאחר בישול וטעמו כטעם החלק העליון של הצמח. מאידך בפועל הוא אינו משווק ולמעשה הוא אינו נאכל אלא על ידי מספר בודד של אנשים שמקבלים את הגבעולים מהחקלאי באופן מקרי. וכאן עולה שאלת חיוב הפרשת תרו"מ שיש על החלק שאינו משווק, שאם חלק זה של הצמח פטור מתרו"מ לא ניתן לעשר ממנו על התוצרת המשווקת, ואף אם יפרישו לא תועיל ההפרשה בדיעבד, כנאמר במשנה (פ"א מ"ה):

"אין תורמין... ולא מן החייב על הפטור ולא מן הפטור על החייב... ואם תרמו אין תרומתן תרומה".

א. מיני מאכל הראויים על ידי הדחק

דבר פשוט הוא שרק דבר שהוא מאכל אדם חייב בתרו"מ, כמבואר במס' מעשרות (פ"א מ"א) שהגדרת דבר החייב בתרו"מ היא: "כל שהוא אוכל ונשמר וגידולו מן הארץ...".

ופירש הרע"ב (מעשרות פ"א מ"א ד"ה כלל) וז"ל:

"כלל אמרו במעשרות כל שהוא אוכל למעוטי סטיס שקורין בערבי נ"ל... אע"פ שנאכלין על ידי הדחק...".

לכאורה משמע מדבריו שכל אוכל הנאכל על ידי הדחק אינו חייב במעשרות, אולם כפי שנראה לקמן הדבר אינו חד משמעי.

הרמב"ם (תרומות פ"ב ה"א) פסק להלכה את הכלל הזה, ולא הזכיר במפורש שדבר הנאכל על ידי הדחק פטור מתרו"מ, וז"ל:

"כל אוכל אדם הנשמר שגידולו מן הארץ חייב בתרומה. ומצות עשה להפריש ממנו ראשית לכהן שנאמר: ראשית דגנך תירושך ויצהרך תתן לו. מה דגן תירוש ויצהר מאכל אדם וגידולו מן הארץ ויש לו בעלים שנאמר דגנך, אף כל כיוצא בהן חייב בתרומה; וכן במעשרות".

בהלכות שלאחר מכן הזכיר הרמב"ם מקרים גבוליים או דברים שלא נאכלים כמו "זרעוני גינה" (שם ה"ג) ולגביהם כתב בצורה מפורשת שהם פטורים מתרו"מ. אך הרמב"ם לא כתב בצורה חד משמעית שדבר שנאכל על ידי הדחק פטור מתרו"מ.

אמנם ישנם מינים שהם על הגבול בין מאכל אדם למאכל בהמה, והם: 1. סאה איזוב וקורנית. 2. ספיחי סטיס וקוצה. 3. כרשינים. 4. תלתן.

השאלה היא האם ניתן ללמוד מהם לסוגים אחרים של צמחים הנאכלים על ידי הדחק.

1. סאה איזוב וקורנית

במס' מעשרות (פ"ג מ"ט) נאמר: "הסאה האיזוב והקורנית שבחצר אם היו נשמרין חייבין".

וביארה הגמ' נדה (נא ע"א) וז"ל:

"אמר רבא ומודה רבי יוחנן לענין מעשר דמחשבת חיבור שמה מחשבה. אמר רבא מנא אמינא לה דתנן הסאה והאיזוב והקורנית שבחצר אם היו נשמרין חייבין. היכי דמי, אלימא דזרעיניהו מתחילה לאדם צריכא למימר? אלא לאו דזרעיניהו מתחילה לבהמה וקתני אם היו נשמרין חייבין. אמר רב אשי הכא בחצר שעלו מאיליהן עסקינן וסתמא לאדם קיימי. והכי קאמר אם החצר משמרת פירותיה חייבין ואם לאו פטורין".

הגמ' רצתה בתחילה להוכיח מהמשנה הנ"ל שאף אם הצמח גדל מעצמו, מועילה מחשבה בעת הגידול לקבוע את המעמד של הצמח כמאכל אדם ולחייבו

בתרומה. לבסוף דוחה הגמ' שמדובר שהוא זרע בסתמא רק שזריעה בתוך חצר המשתמרת מעידה על כך שכוונת הזריעה היתה לצורך מאכל אדם.

מסקנת הגמ' שבאופן עקרוני אותם המינים חייבים במעשרות בהתאם לכוונת האדם בשעת הזריעה, רק שלעיתים מקום הגידול מוכיח על ייעוד הגידול בלא כוונה מפורשת כמבואר גם בתוס' (שם ד"ה אלא).

וכן פסק גם הרמב"ם להלכה (תרומות פ"ב ה"ב), וז"ל:

"הסיאה והאזוב והקורנית שזרען מתחילה לאדם חייבין במעשר וכן כל כיוצא בהן. זרען לבהמה אע"פ שנמלך וחשב עליהן לאדם כשהן מחוברין פטורין. שמחשבת חיבור אינה כלום. עלו מאליהן בחצר, אם היא חצר המשמרת פירותיה הרי אלו חייבין שסתמן לאדם, ואם אינה משמרת פטורין".

מלשון הרמב"ם: "וכן כל כיוצא בהן", מובן שסיאה איזוב וקורנית הם דוגמא לעוד פירות או ירקות שחיובם במעשרות תלוי בדעת האדם בשעת הזריעה¹. ופשוט שצמחים אלו, והדומים להם, חייבים בתרומה דווקא בשל כך שייעדו אותם במפורש למאכל אדם, ולא מפני שהם נאכלים ע"י אדם.

2. ספיחי סטיס וקוצה

מבואר ברע"ב בתחילת מסכת מעשרות (פ"א מ"א ד"ה כל שהוא אוכל) שספיחי סטיס פטורים לגמרי וכך הסיק מדברי המשנה (שם, ז"ל):
"כלל אמרו במעשרות כל שהוא אוכל - למעוטי ספיחי סטיס וקוצה... שאלו אינן אוכל, אע"פ שהן נאכלים על ידי הדחק, ואינם חייבים במעשרות".
וכן כתב התפא"י (שם אות ב).

הפרשנים (תוס' שבת סח ע"א ד"ה ספיחי, ר"ש פאה פ"א מ"ד ד"ה כלל אמרו) שאלו מדוע המשנה נקטה ספיחי סטיס ולא סטיס עצמו. ומבארים הם שדווקא ספיחי סטיס ראויים למאכל בשעת הדחק אך יתכן שהסטיס עצמו הוא אוכל גמור ולא מיעטנו אותו מחיוב תרומה, או שהוא אינו נאכל כלל ואין צריך למעטו. עכ"פ לכל הפירושים למדנו מכאן שמינים אלו, אף אם הם ראויים לאכילה על ידי הדחק, אינם חייבים בתרומה, בין אם מדובר רק על ספיחי הסטיס והקוצה, ובין אם מדובר גם על הסטיס והקוצה עצמם.

משמע שגם אם אדם יגדל במיוחד למאכל את הסטיס והקוצה הם יהיו פטורים מתרומה, והשאלה היא במה הם שונים מהסאה האיזוב והקורנית?

1. אף שבמשך המאמר נדגיש את כוונת הזריעה הנצרכת בחלק מהמינים, אך לפעמים מועילה גם כוונת האדם לאחר התלישה, ועי' על כך דרך אמונה (תרומות פ"ב ה"ב).

3. כרשינים

במשנה (תרומות פ"א מ"ט) נאמר:

"כרשיני תרומה מאכילין אותם לבהמה ולחיה ולתרנגולים..." , וביאר הר"ש (שם ד"ה כרשיני) שכיון שבעיקרם הכרשינים נחשבים כמאכל בהמה אין האכלתם לבהמה נחשבת פחיתות והפסד לתרומה, וז"ל הר"ש (שם):
 "כרשיני תרומה עיקרן למאכל בהמה דאי עיקרן לאדם אסור ליתנם לבהמה משום הפסד תרומה מ"מ לאדם מיהא חזו דאין תרומה ומעשר אלא במידי דחזי לאדם..."

כלומר הכרשינים ביסודם הם מאכל בהמה, אלא שהם ראויים למאכל אדם על ידי הדחק, משום כך הם חייבים בתרו"מ, שאם לא כן היו צריכים להיות פטורים לגמרי.

דין נוסף המלמד על המעמד גבולי שיש לכרשינים ניתן ללמוד מדברי המשנה במסכת מעשר-שני (פ"ב מ"ד) ז"ל:

"כרשיני מעשר שני... ושל תרומה בית שמאי אומרים שורין ושפין בטהרה ומאכילין בטומאה, ובית הלל אומרים שורין בטהרה ושפין ומאכילין בטומאה, שמאי אומר יאכלו צריד, ר"ע אומר כל מעשיהן בטומאה".

כפי שנראה מפירוש הרמב"ם והרע"ב (שם) נחלקו התנאים במשנה (שם) עד כמה צריך להקפיד על הרחקת כרשיני תרומה מטומאה, ואם צריך ליטול ידים לפני הבאת הכרשינים לאכילת הבהמות.

כיון שבכרשיני תרומה עסקינו, נמצינו למדים שאף שביסודם הם מאכל בהמה, מכל מקום כיון שהם ראויים לאכילה בשעת הדחק (בשנות רעבון) - חייבים להפריש מהם תרו"מ, ואף בלא כוונה מפורשת לזרוע אותם לצורך מאכל אדם.

4. תלתן

במס' מעשרות (פ"א מ"ג): נאמר שעונת המעשרות של התלתן הוא "כדי שתצמח..." , משמע שנוהגים בו דיני תרו"מ.

מאידך מוצאים אנו שהישור בין הקולות שנוהגים בכרשיני תרומה למה שיש לנוהג בתלתן של תרומה.

וכך נאמר במשנה (מעשר שני פ"ב מ"ג):

"...ושל תרומה בית שמאי אומרים כל מעשיה בטהרה חוץ מחפירתה. וב"ה כל מעשיה בטומאה חוץ משרייתה".

ופירש הרמב"ם (פיהמ"ש שם ד"ה חוץ מחפירתה) שטעם ב"ה הוא משום שאינם מוגדרים כאוכל.

הטעם שבכל זאת יש להפריש תרו"מ מהתלתן נימק הרע"ב (שם): "ואין תרומה נוהגת בו אלא לפי שנאכל לקצת בני אדם". מוכח שאף שהתלתן אינו מאכל גמור חל עליו חיוב תרו"מ בלא שזרעוהו לשם מאכל אדם.

עולה השאלה מדוע בכרשינים ובתלתן אנו מחייבים בתרומה לגמרי ללא תנאי. בסאה איזוב וקורנית אנו תולים את חיוב ההפרשה בכך שנזרעו לשם מאכל אדם. ואילו בספיחי סטים וקוצה אנו פוטרים לגמרי מתרומה, (עי' משנ"ר תרומות פ"א מ"ט ד"ה כרשיני).

ב. טעם החילוק בין הסוגים השונים

נראה שיש שתי גישות במפרשים בטעם החילוק שיש בין סוגי הצמחים שנימנו לעיל; המשנ"ר (מעשרות פ"א מ"א ד"ה כל שהוא אוכל) תולה את החילוק בין המינים השונים בדרגת הכשירות לאכילה שיש לכל אחד מהמינים שראויים לאכילת דחק, וז"ל:

"ומצינו אוכלין על ידי הדחק שחייבין כדאמרין בכרשינין ותלתן פ"ב דמעשר שני ופ"א דתרומות מ"ט; וצ"ל דהני חשיבי טפי ...".

וניתן לסדרם לפי סדר חשיבותם; לפי דבריו החיוב בתרומה משתנה בהתאם לחשיבות של המאכל לאדם. המינים להלן מובאים לפי סדר חשיבותם:

1. כרשינים ותלתן, חשיבותם מרובה בין מיני המאכל הנאכלים על ידי הדחק, לכך הם חייבים בתרומה, ללא כוונת מיוחדת בשעת הזריעה.
2. סאה איזוב וקורנית, חשיבותם פחותה מכרשינים, ולכן רק כשנזרעו לשם מאכל אדם הם חייבים בתרומה.
3. ספיחי סטים וקוצה אף שראויים למאכל על ידי הדחק הם פטורים מתרומה בכל מקרה, וכנראה שבפועל אינם נאכלים.

הסבר זה מתיישב עפ"י דברי הר"ש והרע"ב שטעם חיוב הכרשינים בתרומה כי הם נאכלים ע"י הדחק. אולם קשה לומר חילוק זה בדעת הרמב"ם, הואיל ובאף אחד מהמינים הנ"ל לא הזכיר הרמב"ם שטעם חיובם בשל היותם נאכלים על ידי הדחק, וגם בכרשינים הנימוק שכתב הרמב"ם (תרומות פ"ב ה"ב) לחיובם בתרומה הוא: "...הואיל ואוכלין אותן בשני רעבון..."

לאור זאת נראה שיש שתי גישות בין האחרונים האם ניתן ללמוד מחיוב תרומה של הכרשינים לשאר המינים הנאכלים על ידי הדחק.

ג. המחלקים בין כרשינים לשאר המינים הנאכלים על ידי הדחק

לדעת הגר"ש ישראלי זצ"ל (עמוד הימיני סי' כט) כיון שהרמב"ם מנמק את חיוב תרומה בכרשינים "שאוכלין אותן בשני רעבון", מובן ששאר הדברים הנאכלים על ידי הדחק צריכים להיות פטורים מתרומה, ולהתחייב רק אם ייחדם לאדם בשעת הזריעה. שיטתו מבוססת על דברי הירושלמי (חלה פ"ד סוף ה"ד) ביחס לגזירת כרשינים. הירושלמי (שם) שואל מהו הטעם שחייבו כרשינים בתרומה, וז"ל (שם):

"אימתי גזרו על הכרשינין? רבי יוסי אומר: בימי רעבון, ר' חנניה בשם רב: בימי דוד, אמרין היא הדא היא הדא".

ודייק הרדב"ז (תרומות פ"ב ה"ב) מדברי הרמב"ם שבאמת כרשינים "אע"פ שאינם מאכל אדם", חיובם בתרו"מ הוא מחמת שהיו אוכלים אותם בימי הרעב שהיה בתקופת דוד, ומסיים הרדב"ז (שם):
 "...וכיון שגזרו עליהם חייבין אפילו שלא בימי רעבון שאינו בדין שהיה בזמן אחד חייבין וזמן אחר פטורין..."

לשיטה זו חיוב תרו"מ בכרשינים הוא דין מיוחד ולא ניתן ללמוד ממנו על שאר מאכלים שנאכלים על ידי הדחק. כך גם נראה מפירוש המהר"א פולדא (שם) והרש"ס (שם ד"ה אימתי), וכך גם הסיק הגר"צ הלוי זצ"ל בספרו עשר תעשר (הלכה זו עמ' קפח) לדעת הרמב"ם (תרומות פ"ב ה"ב).

ד. ההשוואה בין טומאת אוכלין לחיוב תרו"מ

יש להביא ראיה להבנה זו שלגבי טומאת אוכלין פסק הרמב"ם (טומאת אוכלין פ"א ה"ט) שאף הכרשינים אינם מיטמאים אלא אם כן זרעם בכוונה לאכילת אדם, וז"ל:

"הכרשינים אם ייחדן למאכל אדם מתטמאין טומאת אוכלין".

ולכאורה אם הכרשינים מוגדרים כאוכל בגלל שאוכלים אותם בשני רעבון היה צריך הרמב"ם לפסוק שהם מיטמאים טומאת אוכלין. שהרי חכמים הישוו בין דין תרו"מ לדין טומאת אוכלין, כפי שנאמר במשנה (נדה פ"ו מ"ה):
 "כל שחייב במעשרות מטמא טומאת אוכלין, ויש שמתמא טומאת אוכלין ואינו חייב במעשרות".

וביאר רש"י (שם ד"ה כל):

"דאין חייב לך במעשר אלא אוכל".

לפי זה גם על הכרשינים היתה צריכה לחול טומאת אוכלים, כיון שהם חייבים בתרו"מ, וכפי שאכן נאמר בתוספתא (עוקצין פ"ג ה"ג-ה"ד):

"כרשינין מטמאין טומאת אוכלין דברי רבי יהודה, ורבי שמעון אומר אינו מטמא טומאת אוכלין. אמר לו רבי יהודה יש לך דבר שהוא חייב במעשרות ואינו מטמא טומאת אוכלין? אמר לו רבי שמעון יש לך דבר שהוא מטמא טומאת אוכלין ו(אינו) חייב במעשרות, אמר לו רבי יהודה אף אתה כפרת בהלכה, תלתן הכל מודים שהוא מטמא טומאת אוכלין".

בפשטות צריך לומר שהרמב"ם (טומאת אוכלין שם) פסק כרבי יהודה שטומאת אוכלין יכולה לחול על כרשינים, ועם זאת הוא הבין שרבי יהודה תולה את חלות הטומאה בכוונת האדם בשעת הזריעה. ולכאורה מנין לרמב"ם חילוק זה? אלא ודאי שהרמב"ם למד שאילולא הגזירה שכרשינים חייבים בתרו"מ ללא תנאי, היינו מתנים את חיוב התרו"מ לגביהם בכך שכוונת האדם בשעת הזריעה היתה לשם מאכל אדם.

וכיון שבגזירה עסקינן הרי שהיא חלה רק על מה שגזרו היינו תרומה², ולא על מה שלא גזרו היינו טומאת אוכלין. לגביה נשאר הדין כבשאר המינים שנאכלים על ידי הדחק שכוונת האדם בשעת הזריעה קובעת את מעמדו.

אלא שיש לשאול האם רבי שמעון חולק על ההשוואה בין תרומה לטומאת אוכלין?

אך על פי האמור הדבר מובן כיון שהמחלוקת היא על עצם גזירת כרשינים בזה"ז, וכפי שמבאר החסדי דוד (שם) שרבי יהודה ורבי שמעון נחלקו האם כרשינים חייבים במעשרות כיום: לדעת רבי יהודה הגזירה נשארה גם לדורות לכך הם חייבים בתרומה גם כיום. ואילו לדעת רבי שמעון הם פטורים גם מתרומה, כיון שהגזירה לא נקבעה לדורות, ובשל כך הוא פוטר אותם לגמרי מטומאת אוכלין. ועי' רדב"ז (הל' טומאת אוכלין שם).

ה. פטור הבקיא מתרומה

ראיה נוספת שגזירת כרשינים הינה גזירה מיוחדת לכרשינים, ואינה דוגמא לכל מאכל הנאכל בשעת דחק - ניתן להביא מהמשנה (מעשרות פ"ה מ"ח) שם מובאים מספר מינים שאינם חייבים במעשרות משום שאינם ראויים לאכילה ומותר גם לקנותם מכל אדם בשביעית, וז"ל:

"...זרע לוף העליון, זרע כרישים זרע בצלים, זרע לפת וצנונות ושאר זרעוני גינה שאינם נאכלים פטורים מן המעשרות ונלקחין מכל אדם בשביעית..."

הירושלמי (שם) מביא את מה שהוסיפה התוספתא (שם פ"ג ה"ח כג' התוספתא כפשוטה עמ' 242) על אותם מינים:

"ר' יוסה אומר אף זרעוני שדה כגון זרע אסטיס ובקיא", ונסתפק הירושלמי במעשרות (שם) שמא לגבי הבקיא עצמה הדין חמור יותר מאשר הזרע שלה.

אמנם בירושלמי חלה (פ"ד סוף ה"ד) נקט בפשיטות שגם הבקיא עצמה פטורה מתרומה, והדבר עולה מתוך לשון הירושלמי (שם):

"...מפני מה לא גזרו על הבקיא? במנעליהן יצאת עמהן מאלכסדריאה..."

הפנ"מ (שם ד"ה בקייה) פירש את הדברים עפ"י התוספתא והירושלמי (מעשרות שם) שהפטור של הבקיא הוא משום שבמקום שהיתה מצויה היא לא היתה נחשבת כלל כמאכל.

נראה מדבריו שאם הביקיא היתה ראויה למאכל במקום מוצאה הטבעי היו מחייבים אותה בתרומה כמו את הכרשינים.

2. ועי' ס' עשר תעשר (עמ' קפח) ומעדני ארץ (תרומות פ"ב ה"ב אות ב ד"ה ומיהו) שהעלו אפשרות שלדעת הרמב"ם חוב הכרשינים בתרומה תלוי בכוונת הזריעה, אך הם דחו הסבר זה.

לעומת זאת, החסדי דוד (עוקצין שם ד"ה הכרשינין) ביאר את הירושלמי (חלה) שהפטור של הביקא נובע מכך שהיא לא היתה מצויה בארץ **בשעת הגזירה**, וכיון שכל החיוב הוא מחמת הגזירה, הרי שעל הביקא לא חלה הגזירה. ומכאן שההבדל בין הכרשינים לבין הבקא אינו נובע מהבדל בחשיבותם כמאכל אדם, אלא מחמת שהכרשינים היו בשעת הגזירה ואילו הבקא - לא.

ו. הטעם לחיוב תר"מ בתלתן

אלא שעדיין יש לשאול מדוע תלתן חייב בתר"מ אף ללא שייעדוהו הבעלים למאכל אדם, הרי בפועל הוא מאכל בהמה?

הרע"ב (מע"ש פ"ב מ"ג) נימק את הטעם לחייב תלתן בתר"מ על אף שבפועל הוא מאכל בהמה:
 "לפי שנאכל לקצת בני אדם...". משמע שלדעתו תלתן הוא אחד מהמינים המוגדרים כנאכלים על ידי הדחק.

אולם מדברי הרמב"ם עולה שחיובו של התלתן בתרומות ומעשרות נובע מכך שבטרם שהוא מתקשה הוא ראוי למאכל אדם בשופי. וכלשון הרמב"ם (הל' תרומות פ"ב ה"ט):

"הואיל ורוב האדם אוכלין אותן בתחילתן הרי הן חייבין בתרומה ומעשרות".

הרמב"ם והרע"ב לא נחלקו במציאות כיון שהרע"ב עצמו (מע"ש פ"ב מ"ג ד"ה תאכל) ביאר את דין המשנה (שם): "תלתן של מעשר שני תיאכל צמחונין", שהכוונה שמותר לאכלם "כשהן ירקות לחין ולא יניחם עד שיגדלו ולא יהיו ראויות לאכילה...". ולגבי תרומה כתב: "אבל בתרומה תיאכל בין צמחונין בין יבישים", משמע שהתלתן נאכל כשהוא יבש, רק שאז הוא נאכל ל"קצת בני אדם".

מוכח שגם הרע"ב מודה שבפועל בתחילתו הוא ראוי לאכילה בשופי לרוב בני האדם. רק שהמחלוקת היא על סמך מה חייבו את התלתן בתר"מ. לדעת הרע"ב הדגש הוא על כך שאף כשנהפך למאכל בהמה הוא נאכל לקצת בני אדם. ואילו לדעת הרמב"ם הטעם שחייבו אותו בתר"מ הוא משום שבתחילתו הוא נאכל "לרוב בני אדם". על פי דבריו מובן מדוע גם ר"ש מודה שתלתן מטמא טומאת אוכלין כמבואר בתוספתא (עוקצין שם).

נמצינו למדים שתלתן אינו יכול להוות דוגמא לחיוב תר"מ בשאר המינים הנאכלים על ידי הדחק.

לאור זאת מסיק הגר"ש ישראלי (עמוד הימיני סי' כט) ששאר המינים הנאכלים על ידי הדחק, פטורים מתר"מ אם לא זרעם לשם מאכל אדם. כיון שבכרשינים

חיוב תרומה הוא רק מחמת הגזירה; ובתלתן לעומת זאת, חיוב התרומה הוא רק משום שבתחילתו הוא אוכל גמור.³

אמנם גם לשיטה זו יש מינים שאף שהם ראויים למאכל על ידי הדחק דרגת חשיבותם פחותה יותר, וגם אם חישב עליהם לאכילה פטורים מתרומה כיון שהם אינם נאכלים ובטלה דעתו אצל כל אדם. בכלל זה: האסטיס והפאה (רמב"ם הל' מתנו"ע פ"ב ה"ב). יתכן שהנימוק לפטור אותם לגמרי הוא לא רק בגלל שאין רגילים לאכלם, אלא משום שמשתמשים בהם לצורך צביעה ולענין תרומה ופאה דבר זה הוא סיבה לפטור לגמרי.⁴

ז. המשום כרשינים לשאר המינים הנאכלים על ידי הדחק

ישנם אחרונים שמגדירים שהכרשינים הם דוגמא לכל מאכל הנאכל ע"י הדחק, וכ"כ ערוה"ש (זרעים סי' נד סעי' ז-ח); וז"ל (שם סעי' ז):
 "כל דבר שהוא מאכל אדם אפילו על ידי הדחק כמו בשני רעבון כהמין כרשינין שהיה בזמן הש"ס דעיקרו הוא לבהמה אך בשעת רעבון אוכלים אותו בני אדם חייב בתרומה ומעשרות..."

באשר לשאלה מדוע לגבי סאה איזוב וקורנית ס"ל לרמב"ם שהדבר תלוי בכוונת הזריעה, מבאר ערוה"ש, שגידולים שמגדלים אותם בסתם ומשתמשים בהם לעתים לאדם ולעתים לבהמה אין צריך כוונה מיוחדת לאכילת אדם. לעומת זאת, הסאה האיזוב והקורנית הם גידולים כאלה שכאשר רוצים אותם לאדם מגדלים אותם באופן שונה מגידול לבהמה. בגידולים כאלה צריך מחשבה ויעוד הגידול לאדם כדי לחייבם בתרומה.

בשו"ת ציץ אליעזר (ח"א סי' א ס"ק ז) מבאר שגזירת כרשינים מלמדת על שאר מאכלים הנאכלים על ידי הדחק שחייבים להפריש מהם תרומה, ובאשר לקושיה מכך שהרמב"ם לא הגדיר זאת כאוכל לענין טומאה, כתב הציץ אליעזר שיש חילוק בין טומאת אוכלין לתרומה ביחס למינים הנאכלים על ידי הדחק.

כראיה לכך הוא מביא את המשנה (דמאי פ"ג מ"ב):
 "הרוצה לחזום עלי ירק להקל ממשאו לא ישליך עד שיעשר", כשכוונת המשנה שלא ישליך אדם את עלי הירק ממשאו בעודם טבל, קודם שיעשר.

3. במעדנ"א (תרומות פ"ב ה"ב אות א ד"ה אע"ג) חלק על כך בפירוש ולדעתו כיון שהמשנה והרמב"ם הביאו אותם בכמה מקומות באופן שווה ראייה שגם תלתן של תרומה טהורה מותר לתת לבהמה ולא רק כרשינים של תרומה, עיי"ש.

4. עי' נחמת אליעזר (הע' על הגליון של חכמת אדם שער משפטי ארץ פ"ב אות א) שכתב בדברים הבאים: "...מה שאין כן סטים וקוצה שאין זה מין אוכל רק ממיני צבעים, ואך חזו על פי הדחק לאוכל אדם, בעבור זה לא נעשה אוכל ממש לחייבן בתרומה".

דבריו מבוססים על דברי ר"י בן מלכי צדק (שם), הרש"ס (שם) הביאו גם המלאכ"ש (שם ד"ה לחזום), והון עשיר (שם), שהמשנה מחדשת שאף דברים הראויים לאכילה על ידי הדחק חייבים בתרו"מ.

וכן נקטו בשו"ת ישועת משה (זרעים סי' ל), מעדני ארץ (תרומות פ"ב ה"ב אות ב ד"ה והיה נראה וד"ה ומיהו). גם הגרצ"פ (שו"ת הרצבי זרעים ח"א סי' סח) ביאר בדרך זו אלא שהוסיף שההדגשה בגזירה על הכרשינים היתה משום שבסודם הם עומדים למאכל בהמה לכך יש חידוש מיוחד שהם חייבים בתרו"מ, אף שבמהותם הם פחותים משאר מאכלי דחק אחרים. אך כשגזרו לחייבים בתרו"מ פשוט שבכלל זה גם שאר המינים הנאכלים על ידי הדחק.

ח. חיוב כרשינים בתרו"מ - דאורייתא או דרבנן

ערוה"ש (זרעים סי' נז סעי' ז) לומד מגזירת כרשינין בימי דוד (ירושלמי חלה פ"ד ה"ד) שחיובם בתרו"מ הינו מדרבנן, ז"ל:

"ויראה לי דחיובו מדרבנן דהכי משמע בירושלמי חלה (פ"ד סוף ה"ד) שאומר אימתי גזרו על הכרשינין בימי רעבון בימי דוד ע"ש. הרי שאומר דוד גזר על זה ולא מן התורה..."

כלומר פשוט לו שחיוב הכרשינים בתרו"מ הוא רק מדרבנן ולא מן התורה כיון שזו רק גזירה שאף שנלמד ממנה לדעתו על שאר הדברים הנאכלים על ידי הדחק, אך הבסיס לחיוב הוא מדרבנן. החזון יחזקאל (תרומות פ"י ה"ה) לעומת זאת, הבין שחיובם הוא מדין תורה, וראיתו מהשוואת התוספתא בין קטניות לבין כרשינים; וז"ל התוספתא (תרומות פ"י ה"ה):

"קטניות של תרומה אין עושין אותו טחינין ר' שמעון מתיר בכרשינין".

משמע שלת"ק גם כרשיני תרומה אסור לעשותם טחינין כשאר קטניות, ולדעת הרמב"ם (הל' תרומות פ"ב ה"ו) הקטניות חייבות בתרו"מ מן התורה כמו שאר תבואה, ורק בירקות החיוב בתרו"מ הוא מדרבנן.

אולם אין להקשות על דעה זו כיצד גזירה יוצרת חיוב תורה? כיון שכל הגזירה היתה בהגדרת המציאות של הכרשינים, שמתוך שאכלו אותם בשני רעבון נמצא שבפועל הם נאכלים לרוב בני אדם בשנים אלו - משום כך חל עליהם גדר של מאכל אדם.

ויתכן לדייק כן בדברי הרמב"ם, שלאחר קביעת ההלכה הבסיסית (הל' תרומות פ"ב ה"א) ש"כל אוכל אדם הנשמר שגידוליו מן הארץ חייב בתרומה.... שנאמר דגנך..."

הביא הרמב"ם (שם ה"ב) את דין הכרשינין ז"ל: "הכרשנין אע"פ שאינם מאכל אדם הואיל ואוכלין אותן בשני רעבון חייבין בתרומה ומעשרות..."

הרמב"ם לא הזכיר את המלה "גזירה" בדבריו ולא הזכיר שיש כאן חיוב מדרבנן כמו שהזכיר בירקות (שם ה"ו). ונראה שבשל כך פשיטא למב"ט בספרו קרית ספר (הל' תרומות פ"ב) שמאכל שנאכל בשני רעבון חייב בתרו"מ מן התורה.

הצפנת פענח (הל' תרומות פ"א) מחדש שחיוב תרומה בכרשינין אינו מן התורה אולם לאחר שהפריש וקרא עליהם שם תרומה חלים עליהם דיני קדושת תרומה מן התורה.

מדברי המעדנ"א (פ"ב ה"ב אות ב ד"ה ומיהו) עולה שאין חיוב תרומה בכרשינים מן התורה אף לדעת הרמב"ם שחיוב הקטניות הוא מן התורה. החידוש בכרשינים הוא שאילולא הגזירה לא היה חיוב כלל עליהם אף אם חשב בשעת זריעתם שיהיו לצורך מאכל אדם.

ונראה שאף הסוברים שכרשינים חייבים בתרומה לאחר הגזירה מן התורה - אין ראייה שיסברו כן לגבי שאר מינים הנאכלים על ידי הדחק.

ט. מאכל דחק בתרומה - דאורייתא או דרבנן

הרמב"ם (מעשר פ"ב ה"ח) כתב ביחס לחרובי צלמונה:
"החרובין אינן חייבין במעשרות אלא מדבריהם".

ופירש הכס"מ שכוונתו דוקא לחרובי שיטה וצלמונה שהואיל ואינן נאכלים לרוב האדם כי אם למיעוט בני אדם, הם חייבים מדרבנן. שאם לא היו מאכל כלל היו פטורים לגמרי.

ניתן ללמוד מדברי הכס"מ שקיימים שלוש דרגות בהגדרת ראוי למאכל לענין חיוב תרומה:

1. נאכל לרוב בני אדם - חייב מן התורה.
2. נאכל למיעוט בני אדם - חייב מדרבנן.
3. אינו נאכל כלל - פטור לגמרי.

ברור שלשיטתו דבר שאינו נאכל לרוב בני אדם, אין עליו חיוב תרומה מן התורה גם אם מדובר בתבואה או בפירות האילן, שחיובם בתרומה הוא מדאורייתא.

אמנם לגבי התלתן שהוא מין תבואה יש מקום להסתפק, כיון שמצד אחד, לפי האמור, היה צריך להיות חייב מן התורה, שהרי כתב הרמב"ם (פ"ב ה"ח) שטעם החיוב שלו הוא: "הואיל ורוב האדם אוכלין אותן בתחילתן". ואם כן לא איכפת לי שאחר כך נהפך למאכל בהמה, שכן כבר התחייב לפני כן בתרומה.

מאידך יתכן שהכל הולך לפי שעת סוף הגידול שאז הוא כבר ראוי למאכל בהמה, ולפי זה גם חיוב תרומה של התלתן הוא מדרבנן.

גם מדברי הרע"ב (מע"ש פ"ב מ"ג) שכתב שהתלתן חייב בתרומה בגלל "שנאכל לקצת בני אדם", אין ראייה שכוונתו לומר שהוא חייב מן התורה, אלא כוונתו לנמק מה הטעם שתלתן חייב בתרומה מדרבנן ואינו נפטר לגמרי בשל היותו רק מאכל דחק.

י. הפרשת תרומה מקליפות או עלים על הפרי

הבעיה מתעוררת בהפרשה מקליפות על פרי, שאם חיובן של הקליפות הוא רק מדרבנן אסור להפריש ממנה על הפרי, היות שחיוב הפירות בתרומה הוא מן התורה לדעת הרמב"ם (הל' מעשרות פ"ב ה"א). וכבר נאמר במשנה (תרומות פ"א מ"ה) שהמפריש מן הפטור על החייב אין תרומתו תרומה, ופסק הרמב"ם (פ"ה הי"ג) שגם הפרשה מן החייב מדרבנן על החייב מדאורייתא, אף שחל שם תרומה על מה שהפריש אין ההפרשה מתקנת את הפירות וצריך לחזור ולהפריש, וכלשונו: "אין תורמין מדבר שהוא חייב בתרומה מן התורה על דבר שהוא חייב מדבריהן ולא מן החייב מדבריהן על החייב מן התורה ואם תרם תרומה ייחזור ויתרם".

האחרונים נחלקו בענין הפרשת תרומה מקליפות התפוזים וכן מעלי צנון על הצנון וכדו'.

הדיון מבוסס על דברי המג"א (אר"ח סי' רב ס"ק יז) הסובר שקליפות תפוז (מראנצין) ברכתם בורא פרי העץ. המג"א התבסס על כך שגם הגרעינים שהם פחות ראויים לאכילה מכל מקום הם נחשבים כגוף הפרי לענין ערלה.

על כך חלק החזו"א (מעשרות סי' א ס"ק ל ד"ה ולענין) וז"ל: "ולענין קליפי התפוז, נראה שאין אוכל כלל מצד עצמן והאוכלן בטלה דעתו ואין ראוי לחייבן במעשר מצד עצמן אלא שיש לדון משום שמטגנים אותם. והנה דבר שרובו עומד לכך ודאי חשיב אוכל כמו כל המינים שאין ראויין חיים, אבל דבר שרובו לאיבוד רק מיעוטו משתמש בו לטיגון הוי כקורא, דאע"ג דראוי לאחר שליקה מכל מקום לא חשיב אוכל".

החזו"א מבסס את דעתו על כך שאם רוב השימוש של אותם קליפות היה לאכילה הרי שאין זה משנה אם יש צורך לבשל אותם טרם אכילתם או שהם נאכלים כמות שהם. כיון שייעודם העיקרי הוא לאכילה הרי שזה נחשב אוכל. אולם דבר שרובו נאבד ואת המיעוט אוכלים על ידי בישול או טיגון וכדו' אינו חשיב כלל אוכל, רק אם אותו המיעוט נאכל כמות שהוא חי.

כמובן שלדעתו אין להפריש תרומה מהקליפות על התפוזים.

אמנם בשו"ת שארית ישראל (יר"ד סי' סה) מחמיר מטעם אחר. הוא סובר שהקליפות והתפוז נחשבות כמין בשאינו מינו, ורק בעלי ירק מותר להפריש על הירק כי שניהם נחשבים ירק.

בשו"ת ציץ אליעזר (ח"א סי' א) סובר שניתן להפריש מקליפות על הפרי. ראייתו מדברי המשנה (פ"ג מ"ב): "הלוקח ירק מן השוק ונמלך להחזיר לא יחזיר עד שיעשר".

ולכאורה כיצד היתירו לו להפריש בלא לשלם, אלא ודאי שמפריש מעלי הירק על הקלח, ובכך אין כלל הפסד למוכר. מכאן דייק הציץ אליעזר (שם) שניתן להפריש

מהעלים על עיקר הפרי. בספר עשר תעשר (הלכה קיא), ובספר המעשר והתרומה (פרק ג אות לח).

אמנם כל זה אינו ראייה מספקת להפרשה מקליפות פרי על פרי, כיון שכאשר הדיון הוא מעלי ירק על ירק אין בכך בעיה של הפרשה מן הפטור על החיוב, היות שחיוב ההפרשה של הירק עצמו הוא גם מדרבנן, כפי שפסק הרמב"ם (תרומות פ"ב ה"ו). לא כן הדבר בהפרשה מקליפת פירות האילן כתפוז על הפרי. ואף שבזה"ז כל חיוב תרומה הוא מדרבנן לדעת הרמב"ם (תרומות פ"א ה"ב) מכל מקום בודאי שאין מפרישין לכתחילה מדבר שעיקרו מן התורה על דבר שעיקרו מדרבנן.

ואף שבספר עשר תעשר (שם) וכן המעשר והתרומה (שם) הביאו ראייה לשיטתם מן התוספתא (תרומות פ"י ה"ב-ה"ג) שיש איסור טבל על קליפי אתרוגים, אך אין בכך עדיין ראייה שניתן לפטור את הפרי בהפרשה מן הקליפה עליו, ויתכן שחייבים להפריש על הקליפה בפני עצמה ועל הפרי בפני עצמו.

וצריך לומר שקליפות תפוזים עדיפים מכרשינים, כיון שהכרשינים הם ביסודם מאכל בהמה, אף שראויים לאכילה על ידי הדחק. לעומת זאת, קליפות התפוז הינן חלק מהתפוז ולכן לא פוקע ממנו חיוב הפרשת תרומה שחל על הפרי.

בספר משפטי ארץ (תרומה ע"מ 130 הע' מב) כתב סברה דומה בהקשר לחלק הלבן שבקליפת התפוז. לדעתו אף החזו"א שפטר מתרומה דבר הנאכל על ידי הדחק אם הוא צריך בישול או טיגון, יודה שאפשר לצרף את הלבן להפרשה בתפוזים כיון שמקצת בני אדם אוכלים אותו בלא שום תיקון.

על האמור לעיל יש להוסיף שהגרצ"פ פרנק זצ"ל (שו"ת הר-צבי זרעים ח"א סי' סח) מגדיר ש"ראוי למאכל" לחיוב תרומה אינו מותנה רק בשימוש בפועל, אלא במקרים מסויימים בהתייחסות לגופם של דברים האם הדבר יכול להיאכל. וז"ל (שם ד"ה ובר מן דין):

"ובר מן דין מאן מפס דעלי הצנון אינם ראויין לאכילה בכל שנה, הרי יש לנו הרבה דברים שאינם נאכלים בשנות השובע מפני שאינם רוצים לטפל במין זה, ומפני דוחק המצב נתחדשו כמה מאכלים חדשים הנאכלים לתיאבון. ותרי גוויי אכילה על ידי הדחק ניהו, יש דחק התלוי במאכל שבאמת אינו ראוי למאכל כגון כרשינין, ויש שהמאכל עצמו נוח וטוב למאכל ומ"מ אינו נאכל אלא כשהאדם דחוק שאינו מוצא מאכלים טובים מאלה".

משמע מדבריו שכל הדיון על אכילת הדחק היא רק ביחס לדברים שהדוחק לאכלם הוא אובייקטיבי. אך דבר שכאשר אוכלים אותם הם טעימים וערבים לחך אינם מוגדרים כמאכל דחק אף שרוב בני אדם אינם אוכלים אותם בפועל, וממילא אין הפחתה ברמת חיוב ההפרשה שלהם. כמובן שבדרך זו אפשר להפריש מחלקי פרי שאינם נאכלים מחמת ההרגל. וכ"כ בספר המעשר והתרומה (פרק ג ס"ק לח) שדבר שאינו נאכל מחמת הפינוק אינו נחשב מאכל דחק.

אך עדיין הדבר צריך עיון כיון שלכאורה דבר שאינו נאכל מחמת הפינוק הוא לכאורה נהפך למאכל דחק, וממילא חוזרת השאלה אם חיוב תרו"מ בדברים הנאכלים על ידי הדחק הוא לא מן התורה, כיצד ניתן להפריש מן הקליפה על הפרי לדעות הנ"ל.

אמנם פשוט לכו"ע שהפרשה זו היא הפרשה מן הרע על היפה ולכתחילה יש להפריש מן היפה כפי שנאמר: "בהרימכם את חלבכם ממנו". מכל מקום כבר פסק השו"ע (י"ד סי' שלא סעי' נב):

"אין תורמין מן היפה ונראה לי דהשתא דלאיבוד אזלא מפני הטומאה אין להקפיד בכך..."

וכן הובא להלכה בכרם ציון (הלכות פסוקות פ"כ סעי' ט, פרק לח סעי' טו) שכיון שבזה"ז ניתן להפריש מן הרע על היפה, ניתן להפריש מקליפות ומכל שאר דברים שהם ראויים למאכל אדם על ידי הדחק, אף שעומדים למאכל בהמה.

יא. דין הגבעול התחתון של הברוקולי

לפי האמור נראה שלכו"ע ניתן להפריש מחלקו התחתון של הברוקולי על הגבעול העליון עם הפרחים. מהטעמים המובאים להלן:

א. בפועל גבעול זה ראוי לאכילה, במקרים מסויימים ללא קילוף במקרים אחרים הוא יכול להיאכל לאחר קילוף. הרי שגם לדעת החזו"א הסובר שדבר שנאכל בפועל למיעוט בני אדם יש עליו חיוב תרו"מ רק אם הוא נאכל ללא תיקון של בישול וכדו'.

ב. כיון שמדובר על חלק של אותו הגבעול הרי פשוט שהפרשה כזו תיחשב כהפרשה "ממין על מינו" גם לסוברים שהפרשה מקליפה על הפרי נחשבת כהפרשה ממין על שאינו מינו.

ג. גם אם היה מקום להחמיר מסברא שלא להפריש מהקליפה על הפרי שהיא הפרשה מדרבנן על דאורייתא מחמת שראוי לאכילה על ידי הדחק נחשב כחיוב דרבנן, מכל מקום כאן שני הדברים חייבים מדרבנן. עם זאת אין להחשיב את הקליפה של החלק התחתון של הגבעול בחישוב שיעור האחד ממאה (1%) כיון שהקליפה של החלק התחתון של הגבעול אינה ראויה לאכילה ללא בישול (חזו"א).

סיכום

- א. ניתן להפריש תרו"מ מהחלק התחתון של הברוקולי על החלק המשוק.
- ב. הכמות של הגבעולים המיועדים לתרומת מעשר הנדרשת להפרשה זו היא תהיה יותר מ-3% מהגבעולים המשוקים. מתוך חישוב שבחלק הראוי לאכילה שבתוך הגבעול יש קצת יותר מ-1% מכלל התוצרת המשוקת.